

Agnieszka Barczykowska, Sonia Dzierżyńska-Breś

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Resocjalizacja nieletnich w Stanach Zjednoczonych Ameryki

Abstrakt: Stany Zjednoczone były jednym z pierwszych krajów na świecie, które na przełomie XIX i XX wieku podjęły trud budowania systemu wymiaru sprawiedliwości i resocjalizacji dla osób nieletnich. Do dzisiaj ich udziałem stało się wiele, inicjowanych rozmaitymi okolicznościami, reform. Obecnie, w związku ze wzrostem przestępczości nieletnich, wysokimi kosztami oraz niskim poziomem efektywności, stawia się pytania o przyszłość amerykańskiego systemu resocjalizacji. Obok nurtu działań typowo resocjalizacyjnych, wdraża się idee surowego, na równi z dorosłymi, karania nieletnich. W świetle powyższego, niniejszy artykuł ma za zadanie pokazać historyczne i instytucjonalne uwarunkowania działań podejmowanych wobec nieletnich oraz jest próbą odpowiedzi na pytanie, w jakim kierunku zmierza amerykański system resocjalizacji nieletnich.

Słowa kluczowe: system wymiaru sprawiedliwości, instytucja, zasada, resocjalizacja, historia.

Amerykański system resocjalizacji w perspektywie historycznej

Współczesny system resocjalizacji nieletnich w Stanach Zjednoczonych jest efektem rozpoczętych na przełomie XIX i XX wieku działań zmierzających do zabezpieczenia bytu dzieci i młodzieży, a przez to i profilaktyki podejmowania przez nie zachowań niezgodnych z prawem (Del Carmen i in. 2006, s. 7). W pierwszym okresie działania te miały charakter nieprofesjonalny i nieinstytucjonalny, będąc odruchem serca lepiej sytuowanej części społeczeństwa. Wraz z powołaniem

w 1824 roku *House of Refuge*, a w 1899 roku pierwszego sądu dla nieletnich w Chicago, rozpoczął się proces instytucjonalizacji amerykańskiego systemu resocjalizacji (Hess i in. 2012, s. 39). Towarzyszyły temu zmiany prawa, wymuszone kolejnymi rozstrzygnięciami sądów, czego przykładem może być sprawa Gerarda Gaulta, której następstwem było zapewnienie nieletnim praw procesowych. Pod koniec lat 60. XX wieku rozpoczęła działalność Prezydencka Komisja ds. Reformy Prawa i Administracji (*President's Commission on Law Enforcement and Administration of Justice*), która opracowała zarys strategii ograniczania niedostosowania społecznego i przestępczości nieletnich. Mocno podkreślono w niej konieczność prowadzenia oddziaływań resocjalizacyjnych, kładąc nacisk na nieformalne sposoby reakcji na zachowania przestępcze dzieci i młodzieży oraz ograniczając do niezbędnego minimum ingerencje sądu dla nieletnich (Stańdo-Kawecka 2007, s. 113–119). Wprowadzenie zmian zgodnych z zaleceniami Komisji, mimo że były one dość powszechnie akceptowane, utrudniał fakt, że w Stanach Zjednoczonych w zasadzie nigdy nie istniał jeden system resocjalizacji nieletnich (Barczykowska 2013, s. 77–108). Jego brak powodował, że państwo miało bardzo ograniczone możliwości wpływu na to, w jaki sposób poszczególne stany postępują z nieletnim w sytuacji zagrożenia demoralizacją, oskarżenia lub zastosowania środków wychowawczych lub karnych. Dążąc do przełamania niekorzystnych tendencji w 1974 roku Kongres Stanów Zjednoczonych uchwalił Ustawę o wymiarze sprawiedliwości nieletnich oraz przeciwdziałaniu przestępczości nieletnich (*Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act*), która uporządkowała najistotniejsze kwestie z tym związane. Ustawa zakładała współpracę między poziomem federalnym i stanowym w zakresie ochrony nieletnich w postępowaniu w pierwszej instancji oraz obligowała do efektywnego przeciwdziałania zachowaniom nieprzystosowawczym i przestępczym. Zawarto w niej kardynalne zasady, wyznaczające ramy postępowania z nieletnimi. Jedną z nich była reguła dekryminalizacji i deinstytucjonalizacji tzw. „przestępców statusu”, związana z wyłączeniem z jurysdykcji sądów dla nieletnich spraw dzieci i młodzieży, które nie popełniły przestępstwa w rozumieniu prawa karnego, ale dopuściły się na przykład nieposłuszeństwa wobec rodziców lub opiekunów, uciekły z domu, porzuciły szkołę, zażywały substancje psychoaktywne. Kolejna reguła zobowiązała władze stanowe do usunięcia „przestępców statusu” z placówek penitencjarnych dla dorosłych, a jeśli nieletni musieli się tam znaleźć, nakładała obowiązek odizolowania od siebie obu grup. Ustawa nałożyła również obowiązek ochrony nieletnich stykających się z wymiarem sprawiedliwości poprzez zapewnienie im bezpieczeństwa i odpowiednich oddziaływań resocjalizacyjnych i/lub terapeutycznych (Stańdo-Kawecka 2007, s. 124–127; Schmidt i in. 2009, s. 17; Bartol C.R., Bartol A.M. 2005, s. 36–38). Ustawa była bez wątpienia jednym z najważniejszych kroków w budowaniu narodowego systemu resocjalizacji nieletnich. W tym samym czasie Kongres powołał do życia Biuro ds. Wymiaru Sprawiedliwości oraz Zapobiegania Przestępczości Nieletnich (*The Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention*), które-

go głównym zadaniem stało się prowadzenie i promowanie badań naukowych oraz implementacja nowych rozwiązań dotyczących wymiaru sprawiedliwości nieletnich, co obecnie wpisuje się w nurt *evidence based practice*¹. Wkrótce jednak ten mocno resocjalizacyjny trend odwrócił się. Lata 80. XX wieku to okres dramatycznego wzrostu przestępczości nieletnich, związanej głównie z działalnością gangów narkotykowych (Hess i in. 2012, s. 57). Sytuacja ta znalazła odzwierciedlenie w spadku poczucia bezpieczeństwa obywateli i uruchomiła dyskusję o efektywności stosunkowo liberalnego podejścia do nieletnich, które – trzeba to podkreślić – stało się również przedmiotem politycznych przetargów i podstawą budowy wielu karier². Podkreślano przede wszystkim koncentrację na dzieciach i młodzieży, które popełniły drobne czyny karalne, przy jednoczesnym braku zainteresowania i ustanawiania procedur w stosunku do tych, którzy poważnie naruszyli literę prawa. To zapoczątkowało odwrót od dotychczasowego systemu sprawiedliwości, który w zakresie i formach oddziaływań bardziej przypominał w pewnym momencie działania z zakresu pracy socjalnej niż resocjalizacji, w kierunku systemu skupionego na karaniu nieletniego (Figueira-McDonough 2007). Amerykańskie społeczeństwo oczekiwało podjęcia zdecydowanych kroków w postaci surowego i nieuchronnego karania wszystkich sprawców przestępstw w zgodzie z zasadą nadrzędności prawa i porządku (*law-and-order*). Głównymi postulatami stało się wprowadzenie możliwości kierowania przed oblicze sądu karnego tych nieletnich, którzy popełnili poważne przestępstwa oraz zaostrzenia sankcji stosowanych przez sądy dla nieletnich. Odtąd postępowanie z nieletnimi miało opierać się na hasła „dorosła zbrodnia, dorosła kara” (*adult crime, adult time*)³. Był to istotny zwrot w porównaniu z działaniami Komisji z lat 60. Polityka przywracania porządku przez surowe kary trwała przez lata 80. i 90., co znajdowało potwierdzenie przede wszystkim w zmianach prawa. Poszczególne stany rozszerzały katalog przestępstw, za które nieletni mógł być sądzony przez sąd dla dorosłych. Wiele z nich obniżyło kryteria wiekowe dorosłości (Bartol C.R., Bartol A.M. 2005, s. 38). W efekcie, w niektórych stanach, nawet 10-letnie dzieci mogły zostać osądzone i skazane przez sądy dla dorosłych, również na karę śmierci⁴. Poza tym prokuratorzy otrzy-

¹ Ruch zmierzający do aplikacji sprawdzonych empirycznie rozwiązań do praktyki określa się mianem *evidence based practice* (Barczykowska, Dzierżyńska-Breś 2013, s. 132–150; Barczykowska 2014, s. 454–467).

² Dobrym przykładem może być kariera polityczna byłego burmistrza Nowego Jorku Rudolpha Giulianiego.

³ W literaturze ten okres określa się jako punitywiny (Bishop, Decker 2006, s. 6).

⁴ Największe kontrowersje budziła i budzi nadal możliwość skazania nieletniego, którego sprawę przetransferowano do sądów dla dorosłych, na karę śmierci. Stany Zjednoczone, obok Somalii, były krajem, który nie podpisał Międzynarodowej Konwencji Praw Dziecka z 1989 roku. Głównym powodem był artykuł 37, zwłaszcza jego punkt a, który brzmi następująco: „żadne dziecko nie podlegało torturowaniu bądź okrutnemu, niehumanitarnemu czy poniżającemu traktowaniu lub karaniu. Ani kara śmierci, ani kara dożywotniego więzienia bez możliwości wcześniejszego zwolnienia nie może być orzeczona wobec osoby poniżej osiemnastu lat za popełnione przez nią przestępstwa...” Powstanie

mali prawo decydowania o tym, które z czynników (wiek, rodzaj przestępstwa, „kartoteka”) będą wystarczające do tego, by sędzić nieletniego przed sądem dla dorosłych. Regulacje te przyspieszyły transfer nieletnich do sądów dla dorosłych oraz zaostrzyły postępowanie sądowe, które dotychczas uważane było za „zbyt łagodne”. Od tej pory głównym kryterium przekazania sprawy do sądu dla dorosłych nie był wiek przestępcy, ale przestępstwo, które popełnił. W tym okresie ustalono również, na jakich zasadach powinno przebiegać przekazanie sprawy z sądu dla nieletnich do sądu dla dorosłych. Sąd Najwyższy orzekł, że winny tam trafiać sprawy tych nieletnich, którzy są zbyt niebezpieczni, by wykonywać wobec nich orzeczone środki w systemie dla nieletnich, bądź dotychczasowe działania tegoż systemu nie przynosiły w stosunku do nich pozytywnych rezultatów. W praktyce transfer najczęściej stosowany był w postępowaniu z nieletnimi recydywistami, w stosunku do których sąd dla nieletnich wyczerpał już wszystkie swoje możliwości. W odpowiedzi na te obostrzenia wiele ze stanowych jurysdykcji rozpoczęło stosowanie tzw. *blended sentencing* – kar mieszanych, inaczej nazywanych trzecim systemem sprawiedliwości (Loeber, Farrington 2012, s. 192, 212–213). Przyjęły one różnorodne formy i działania, które zazwyczaj wiązały się z „kryminalizacją” sądu dla nieletnich, wyrażającą się tym, że zamiast tradycyjnego wsparcia i opieki nad nieletnim, co było jego pierwotną rolą, stał się on instytucją typowo karną. Kary mieszane stały się przedmiotem powszechnej krytyki. Najbardziej istotną kwestią jest brak racjonalnych, przekonujących przesłanek, by łączyć system sprawiedliwości nieletnich i dorosłych (Bishop 2006, s. 7). Podsumowując ten okres w dziejach amerykańskiego systemu resocjalizacji Barbara Stańdo-Kawecka zauważa, że reformy dotyczyły przede wszystkim sprawców przestępstw z użyciem przemocy, z bronią palną oraz sprawców powrotnych. W stosunku do nieletnich popełniających lżejsze kategorie przestępstw dalej rozwijał się nurt nieformalnego załatwiania sprawy (*diversion*). Często stosowano również tradycyjne sankcje w postaci nałożenia obowiązków, umieszczenia w instytucji oraz probacji. Stańdo-Kawecka podkreśla również zmianę optyki, wyrażającą się w rezygnacji z działania dla dobra dziecka na rzecz „równoważenia potrzeb ofiar, sprawców i społeczeństwa” (Stańdo-Kawecka 2007, s. 134). Wiele z tych działań trwa do

.....

Konwencji zbiegło się z głośną w Stanach Zjednoczonych sprawą *Stanford vs. Kentucky*. Nieletniego wówczas Kevina Stanforda skazano za morderstwo pierwszego stopnia, rozbój, kradzież oraz naruszenie własności na 45 lat pozbawienia wolności i karę śmierci. Wyrok ten wywołał liczne protesty i zwrócono się do Sądu Najwyższego, który wydał opinię w tej sprawie. Nie tylko uznał on wyrok za prawomocny, ale również orzekł, iż kara śmierci nałożona na osobę co najmniej w 16 roku życia w momencie, gdy wszystkie przesłanki popełnionego przez nią przestępstwa (stopień okrucieństwa, rodzaj przestępstwa, wcześniej stosowane wobec nieletniego środki itp.) są argumentem za tym, by osądzić ją jako osobę dorosłą, jest zgodna z prawem. W 2003 roku gubernator stanu Kentucky złagodził wyrok Stanforda i uchylił karę śmierci. W związku z tym, że amerykańskie prawo w niektórych stanach pozwalało do 2005 roku na wykonywanie kary śmierci na dzieciach Sąd Najwyższy orzekł, że może być orzekana w stosunku do sprawców powyżej 16 roku życia, a wykonywana po ukończeniu 18 lat. Zawsze też wiek winien być traktowany jako okoliczność łagodząca (Allen i in. 2007, s. 335).

dziś, co może sugerować, że amerykański system sprawiedliwości dla nieletnich w kolejnych latach może nabierać cech, które zwykle przypisywane były jurysdykcji dorosłych.

Instytucjonalny wymiar procesu resocjalizacji w Stanach Zjednoczonych Ameryki

System wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich tworzą mniej lub bardziej zintegrowane sieciowo i współpracujące organy ochrony porządku publicznego (sądy, policja), publiczne i prywatne agencje resocjalizacyjne, instytucje i organizacje pozarządowe zajmujące się dziećmi i młodzieżą zagrożoną niedostosowaniem społecznym lub już będącą w konflikcie z prawem. Celem podejmowanych przez nie działań jest utrzymanie jednostki w stanie optymalnego funkcjonowania, rozumianego jako wejście na drogę rozwoju i podejmowania właściwych dla wieku ról społecznych, brak (ponownego) konfliktu z prawem, ale również zadośćuczynienie ofiarom oraz zapewnienie bezpieczeństwa społeczeństwu (Hess i in. 2012, s. 370).

Pierwszą instytucją stojącą na czele organów bezpieczeństwa publicznego i ścigania, z którymi spotyka się nieletni, jest policja. Zwykle jest to związane z zatrzymaniem nieletniego w sytuacji naruszenia prawa, warunkami nadzoru lub też, zdecydowanie rzadziej, samowolnym zgłoszeniem się nieletniego po dokonaniu czynu zabronionego. Policja podejmuje również czynności na skutek zgłoszenia ze strony szkoły, sąsiadów, członka rodziny nieletniego lub kościoła, dotyczącego nieprzestrzegania przez nieletniego prawa. W każdej ze wspomnianych sytuacji w dużej mierze od oficerów policji i współpracujących z nimi kuratorów oraz przedstawicieli instytucji publicznych (pracownicy socjalni, terapeuci, psychologowie) zależy decyzja o tym, czy sprawa nieletniego zostanie przekazana do rozpatrzenia przez sąd dla nieletnich, czy zostanie zakończona w sposób nieformalny, udzieleniem ostrzeżenia, skierowaniem nieletniego do programu o charakterze *diversion* lub/i oddaniem pod nadzór i opiekę rodziców, szkoły lub kuratora, bez uruchamiania standardowej procedury sądowej (Del Carmen i in. 2006; Stańdo-Kawecka 2007, s. 135, 139–140; Gaś 1999, s. 44–51). Dane statystyczne z roku 2009 dotyczące przestępczości nieletnich i prawnej reakcji na nią wskazują, że z 1 504 100 spraw sądowych, w których oskarżeni byli nieletni, 55% zostało skierowanych do formalnego rozwiązania w ramach struktur wymiaru sprawiedliwości, zaś pozostałe 45% (680 900 przypadków) rozwiązane zostało w ramach działań nieformalnych, takich jak programy *diversion*, terapia lub probacja (Puzzanchera 2012, s. 18). Wśród programów *diversion* w ostatnich latach najszybciej rozwijają się programy sądów młodzieżowych (*teen courts*, *peer courts*). Do tego typu sądów zwykle kierowane są sprawy, w których nieletni przyznali się do zarzucanego im czynu (głównie wandalizm, kradzieże sklepowe, posiadanie alkoholu) i przejęli odpowiedzialność za jego konsekwencje oraz wyrazili zgodę na wypełnienie zadań

przydzielonych im przez sąd. W ramach tej procedury zwykle zobowiązuje się nieletniego do wykonania prac społecznie użytecznych na rzecz społeczności lokalnej, zadośćuczynienia ofierze przestępstwa, napisania listu z przeprosinaми do ofiary lub rodziców oraz przygotowania eseju na temat sprawiedliwości i szkodliwości przestępstw. Rolę prawników, sędziego i ławy przysięgłych w sądach młodzieżowych najczęściej, choć nie zawsze, sprawuje młodzież, również byli beneficjenci programu. W programie wykorzystuje się wsparcie i modelowanie rówieśnicze, bowiem w okresie adolescencji rówieśnicy oddziałują na siebie znacznie silniej niż dorośli. Programy *diversion* mogą pojawiać się również na drodze postępowania formalnego, gdy ocena efektywności standardowej ingerencji wymiaru sprawiedliwości jest negatywna. Wówczas nakłada się na nieletniego obowiązki związane m.in. z naprawieniem szkody, dalszą edukacją i terapią, zakazem przebywania w określonych miejscach i powstrzymywania się od kontaktów z pewnymi osobami lub grupami. Rozwiązanie to określa się często „nieformalną probacją” (*informal probation*). Podstawowymi przesłankami do wyboru nieformalnej drogi postępowania są: niski poziom szkodliwości popełnionego czynu, stan ofiary, postawa nieletniego wyrażająca skruchę, brak wcześniejszych kontaktów z wymiarem sprawiedliwości oraz zdolność społeczności lokalnej do roztoczenia nad nieletnim nieformalnej kontroli. Wybierając nieformalne rozwiązanie daje się nieletniemu szansę na zmianę jego zachowania i postępowania. W związku z tym, że podstawowym narzędziem pracy w takich przypadkach jest kontrakt, należy widzieć w nieformalnym postępowaniu dążenie do upodmiotowienia nieletnich. Podobną funkcję pełnią mediacje i konferencje rodzinne (Stańdo-Kawecka 2007, s. 136–138).

Zastosowanie formalnych rozwiązań wobec nieletniego, który popełnił wykroczenie lub przestępstwo, łączy się z zatrzymaniem go pod opieką systemu sprawiedliwości dla nieletnich lub przekazaniem sprawy sądowi karnemu. Podejmując decyzję, sędzia opiera się zwykle na raporcie diagnostycznym, przygotowanym przez kuratora, który poza informacjami dotyczącymi aktualnej sytuacji nieletniego, zawiera również rekomendacje, co do najwłaściwszej drogi postępowania z nim (Barczykowska 2012, s. 301–312). Jeśli sprawa pozostaje w jurysdykcji nieletnich, po dokonaniu niezbędnych procedur nieletni może zostać zwolniony do domu pod opiekę rodziców lub opiekunów albo umieszczony w instytucji zamkniętej do czasu wstępnego przesłuchania. Gdy mamy do czynienia z nieletnim podejrzanym o popełnienie szczególnie odrażających zbrodni, w stosunku do którego dotychczas stosowane środki nie były skuteczne, a on sam jest niebezpieczny, sędzia może przekazać sprawę do sądu karnego. Ustawodawca wskazał kilka przestępstw, w przypadku których transfer do sądu karnego jest niejako automatyczny. Należą do nich: poważne przestępstwa przeciwko życiu i zdrowiu (morderstwa, przestępstwa z użyciem przemocy), przestępstwa narkotykowe, przeciwko mieniu lub drogowe (Stańdo-Kawecka 2007, s. 142–145).

Jeśli sprawa nieletniego zostanie przekazana do sądu dla nieletnich, kolejnym krokiem będzie przesłuchanie go przez sędziego i proces. Warto zaznaczyć, że

sędzia ma prawo umieścić nieletniego w placówce zamkniętej do czasu rozprawy, jeśli stanowi on zagrożenie dla społeczności lokalnej, bierze udział w więcej niż jednej sprawie lub konieczne jest dokonanie jego diagnozy. Jeśli sędzia nie umieści nieletniego w placówce, stawia się on na kolejne przesłuchania, które są znacznie mniej formalne, niż te w przypadku, gdy przed obliczem sądu staje osoba dorosła. Zwykle odbywa się ono bez ławy przysięgłych, jednakże w niektórych przypadkach, gdy sprawa jest wyjątkowo skomplikowana, na wniosek sędziego, może zostać ona powołana. Przesłuchanie, w przeciwieństwie do tradycyjnego procesu, nastawione jest na zdiagnozowanie przyczyn przestępczości nieletniego, uzyskanie wglądu w sytuację jego rodziny i środowiska. Zdecydowanie mniejsze znaczenie ma tu element potwierdzenia winy i ukaranie nieletniego. W wielu wypadkach przesłuchanie i proces są tylko formalnością, bo nieletni zazwyczaj nie odpierają zarzutów, jakie są im stawiane. Najczęściej w przypadku, gdy nieletni przyznał się do winy, sąd stosuje wobec niego alternatywne formy postępowania, np.: ukończenie specjalnego programu (np. z obszaru terapii uzależnień – *drug court*), prace społecznie użyteczne (*unpaid work* itp.) lub nadzór kuratora. Nieletnich, którzy nie przyznali się do winy czeka cały proces sądowy, od wstępnego przesłuchania, aż po wydanie orzeczenia sądu. Uznanie nieletniego „winnym” musi być poparte niepodważalnymi i konkretnymi dowodami świadczącymi przeciw niemu. Jeśli jego wina zostaje potwierdzona oficjalnie staje się on *delinquent* i zostaje osądzony. Sąd wydaje wówczas dyspozycję, która odpowiada wyrokowi w przypadku osób dorosłych. Okres pomiędzy przesłuchaniem wstępnym a wydaniem dyspozycji jest na tyle długi, by sędzia mógł podjąć najlepszą decyzję, biorąc pod uwagę dobro nie tylko nieletniego, ale i społeczeństwa. Niezwykle pomocny jest w tym przygotowywany przez kuratora raport, który zawiera takie informacje, jak: charakterystyka rodziny nieletniego, charakterystyka społeczności lokalnej, w której mieszka nieletni, wynik badań psychologicznych i psychiatrycznych, a także opis wcześniejszych przypadków naruszenia prawa przez nieletniego, jeśli takie wystąpiły. Wśród środków, które może orzec sędzia znajduje się probacja wraz z zestawem warunków (wykonanie pracy na rzecz społeczności lokalnej, zapłacenie grzywny, zadośćuczynienie, udział w terapii uzależnień, kontynuowanie nauki lub kształcenia zawodowego, przebywanie na określonym terenie itd.) oraz umieszczenie w instytucji resocjalizacyjnej o różnym programie i skali zabezpieczeń (Hess i in. 2012, s. 338, 343–344; Puzanchera i in. 2012, s. 18). Skierowanie nieletniego do zamkniętej instytucji resocjalizacyjnej jest najsurowszym środkiem pozostającym w dyspozycji sędziego.

Amerykańskie placówki resocjalizacyjne swoimi oddziaływaniami rocznie obejmują około 80 000 młodych ludzi, co stanowi około 0,22% całej populacji (Puzanchera i in. 2012, s. 50). Nieletni trafiają do instytucji, które różnią się między sobą poziomem zabezpieczenia, dyscypliną, charakterem i zakresem oddziaływań oraz organem prowadzącym. Większość z nich oferuje swoim podopiecznym edukację i przysposobienie zawodowe, co jest niezwykle ważne, bo-

wiem u zdecydowanej większości nieletnich w instytucjach obserwuje się obniżony poziom scholaryzacji. Tylko 3% z nich posiada dyplom ukończenia szkoły średniej, albo jego odpowiednik w postaci GED⁵, co nie dziwi z uwagi na fakt, że 48% nieletnich ma liczące kilka lat opóźnienia szkolne. Statystki wskazują, że ponad połowa pensjonariuszy instytucji resocjalizacyjnych porzuciła szkołę, do czego zapewne przyczyniły się kwestie niewłaściwej opieki rodzicielskiej, niedostatki systemu edukacji, a także własne ograniczenia. Co trzeci z nich boryka się bowiem z poważnymi zaburzeniami procesu uczenia się. W związku z powyższym, niemal wszyscy przyjmowani do instytucji nieletni są zapisywani do szkoły (Sedlak i in. 2010, s. 7–8). Integralną częścią działalności placówek są różnego rodzaju treningi (np. zarządzania agresją, autoprezentacji), programy i terapie, związane ze stanem psychicznym i emocjonalnym nieletnich, będącym pochodną warunków, w których dokonywała się ich socjalizacja⁶. Część instytucji realizuje specjalne programy skierowane do sprawców przestępstw seksualnych oraz członków gangów⁷.

W Stanach Zjednoczonych działa 2458 instytucji resocjalizacyjnych dla nieletnich. Organami prowadzącymi są podmioty państwowe (stanowe, lokalne) oraz prywatne. Poszczególne placówki różnią się skalą prowadzonych oddziaływań, charakterystyką klientów oraz stopniem izolacyjności. Biorąc pod uwagę powyższe kryteria i zastrzeżenia wyróżnia się:

- 1) dzienne centra profilaktyki i terapii (*nonresidential day treatment alternatives*),
- 2) otwarte i półotwarte placówki resocjalizacyjne (*non-secure juvenile residential facilities*), skoncentrowane na prowadzeniu działalności resocjalizacyjnej,
- 3) zamknięte placówki resocjalizacyjne (*secure juvenile residential facilities*), placówki o wysokim poziomie zabezpieczeń, które poza funkcją resocjalizacyjną pełnią również funkcję ochronną dla społeczeństwa (Hess i in. 2012, s. 345–347).

.....

⁵ General Educational Development (GED) to amerykański egzamin, powszechnie uznawany za odpowiednik dyplomu ukończenia szkoły średniej. Początki GED sięgają lat 40., kiedy to konieczne stało się opracowanie narzędzia, za pomocą którego możliwa byłaby weryfikacja stanu wiedzy weteranów, którzy zdobywali ją w sposób nieformalny, a po powrocie chcieli kontynuować edukację w szkołach wyższych. Współcześnie składają go osoby, które z różnych względów, np.: pobytu w zakładzie karnym, nie mogą uczęszczać na regularne kursy. Egzamin składa się z pięciu części: pisanie, czytanie, test wiedzy o społeczeństwie, test z przedmiotów ścisłych oraz test matematyczny. W niektórych stanach egzamin może być odpłatny. Testy GED są dostępne w wersji angielskiej, francuskiej i hiszpańskiej (Lowman, Mamas 2009, s. 109–110).

⁶ Nieletnich w instytucjach charakteryzuje skomplikowana sytuacja rodzinna. Blisko połowa (42%) wychowuje się w rodzinie niepełnej, natomiast co piąty nie ma kontaktu z własnym domem. Warto zauważyć, że w czasie pobytu w instytucji podwaja się liczba dzieci i młodzieży, z którą rodzice nie utrzymują kontaktu, co nie jest dobrym prognostykiem, jeśli chodzi o późniejszą readaptację. Niestabilność życia rodzinnego jest zapewne jednym z powodów wczesnego wchodzenia w związki emocjonalne, a ich następstwem wczesne macierzyństwo. W efekcie wśród nieletnich przebywających w instytucjach resocjalizacyjnych 14% posiada własne dzieci, a 20% oczekuje narodzin (Sedlak, Bruce 2010, s. 7–8).

⁷ Większość nieletnich w placówkach przebywa od 9 do 12 miesięcy. Dla szczególnie agresywnych, niebezpiecznych i niewykazujących skruchy okres ten jest przedłużany (Muskała 2009, 2012).

Przykładem pierwszego rodzaju placówek są dzienne centra terapii (*day treatment facility*) oraz ośrodki wsparcia (*aftercare services*). Do drugiej grupy należą areszty (*detention center*), schroniska dla nieletnich (*shelter*), centra diagnostyczne (*reception/diagnostic center*), hostele (*group homes/halfway houses*) oraz ośrodki terapeutyczne (*residential treatment center*). Charakteryzując powyższe typy placówek Hess podkreśla, że stanowią one kompromis między resocjalizacją a karaniem oraz izolacją a pracą w środowisku lokalnym. Ich podstawowym zadaniem jest zwiększenie kontroli nad nieletnimi, którzy weszli w konflikt z prawem. Chodzi również o normalizowanie kontaktów ze społecznością lokalną, co pozwala na zredukowanie stygmy społecznej oraz umożliwienie kontynuacji edukacji lub znalezienia zatrudnienia (Hess i in. 2012, s. 345). Trzecia grupa instytucji ma izolacyjny i karny charakter, choć znajdujemy w niej również swoiście rozumiane pierwiastki oddziaływań resocjalizacyjnych. Tworzą ją obozy dyscyplinujące (*boot-camp, ranch, forestry, wilderness camp, marine program*) oraz zakłady poprawcze (*training school/long-term secure facility*).

Poniżej scharakteryzowano wybrane instytucje resocjalizacyjne, działające na rzecz dzieci i młodzieży niedostosowanych społecznie. Przedstawiając je trzeba mieć na uwadze, że precyzyjne określenie zadań poszczególnych placówek jest niezwykle trudne, bowiem zmieniają się one nie tylko w zależności od stanu, ale również od aktualnych potrzeb systemu sprawiedliwości nieletnich.

Przykładem placówki zorientowanej przede wszystkim na działania profilaktyczne są dzienne centra profilaktyki i terapii (*nonresidential day treatment alternatives*). Głównym zadaniem tych instytucji jest roztoczenie nad nieletnim intensywnego nadzoru w celu zapewnienia szeroko rozumianego wsparcia, aby zapobiec w przyszłości zachowaniom przestępczym. W związku z tym przez cały dzień i wieczorem w ciągu tygodnia, a także w weekendy, organizowane są dla nich zajęcia. Obejmują one poradnictwo indywidualne i grupowe, zajęcia rekreacyjne, edukację, doradztwo zawodowe, treningi rozwoju kompetencji społecznych oraz terapię uzależnień (Hanser 2010, s. 394). W swoich działaniach dzienne centra koncentrują się na zapewnieniu wsparcia i opieki nie tylko nieletnim, ale również rodzinom. Udziela się go poprzez poradnictwo zorientowane na przeciwdziałanie kryzysów, mentoring, doradztwo personalne i zawodowe, pedagogizację, treningi umiejętności związanych z prowadzeniem domu, treningi zarządzania czasem i planowania. Hess z zespołem podkreślają, że ważnym aspektem działalności tych instytucji jest prowadzenie edukacji alternatywnej, skierowanej do dzieci i młodzieży, które ze względu na własne niedyspozycje i zaburzenia opuściły lub zostały „wypchnięte” (*pushed*) poza system kształcenia w zakresie szkoły podstawowej (tzw. K-12⁸) oraz średniej i nie uzyskały świadectwa GED. Poza re-

⁸ K-12 to skrót podstawowego i obowiązkowego poziomu kształcenia w Stanach Zjednoczonych. Obejmuje on wszystkie dzieci powyżej szóstego do szesnastego roku życia i jest finansowany ze źródeł lokalnych, stanowych i federalnych.

alizacją treści obowiązkowych, program jest wzbogacany istotnymi dla nieletniego pierwiastkami, np.: budowanie kompetencji społecznych, zarządzanie gniewem. Elastyczność programu pozwala na pracę z nieletnim zarówno w warunkach środowiska lokalnego, jak i instytucjonalnego, a zajęcia nie wymagają typowych klas (Hess i in. 2012, s. 345–347).

Schronisko dla nieletnich (*shelter*) to placówka rezydencjalna łącząca funkcje zabezpieczające z interwencją kryzysową, do której kieruje się nieletnich między 10 a 18 rokiem życia. Najczęstszym powodem umieszczenia w niej jest obawa, że nieletni nie stawi się w sądzie na przesłuchanie. Nieletni może zostać umieszczony w schronisku również w związku z sytuacją rodzinną, gdy doświadczał w niej przemocy i zaniedbań ze strony rodziców lub gdy ci ostatni, z powodu zaburzeń psychicznych lub innych chorób, nie są w stanie właściwie wypełniać obowiązków rodzicielskich. W pierwszym przypadku prowadzi się intensywną, trwającą około 60 dni pracę z rodziną, której następstwem ma być przezwyciężenie kryzysu i powrót dziecka do domu, w innych szuka się dla dziecka miejsca poza rodziną. Trafia tu również młodzież, która ze względu na swoje problemy nie może pozostać w dotychczasowej instytucji, a nowe miejsce nie zostało jeszcze wskazane. Schronisko daje wówczas czas na przeprowadzenie krótkoterminowej interwencji przed rozpoczęciem kolejnego etapu oddziaływań już w placówce docelowej. W czasie pobytu w placówce nieletni poddawany jest obserwacji, na podstawie której wychowawcy formułują dla sądu dla nieletnich rekomendacje dotyczące dalszego postępowania. Poza oddziaływaniami opiekuńczymi i pomocowymi w schronisku realizowane są również oddziaływania resocjalizacyjne, ale ze względu na stosunkowo krótki, bo wynoszący maksymalnie 2 miesiące, czas pobytu nieletniego, nie są one pierwszoplanowe. Młodzieży zapewnia się możliwość uczęszczania do szkoły, korzystania z poradnictwa i terapii w zakresie uzależnień i współuzależnienia, realizowane są również rozmaite programy wzbogacające kompetencje nieletnich (Hess i in. 2012, s. 345).

W amerykańskim systemie resocjalizacji zastosowanie znalazła również, licząca ponad sto lat, idea opiekuńczo-wychowawczego systemu rodzinkowego. Prekursorem tego typu placówek był ojciec Flanagan, który w 1917 roku stworzył Miasto Chłopców (*The Boys Town*). Pochodną tego rodzaju rozwiązań są *group home* – rezydencjalne, otwarte placówki, zorganizowane na wzór systemu rodzinkowego (*teaching family model*). Część pracowników pełni rolę „rodziców”, mieszkając z młodzieżą całą dobę, pozostali pracują rotacyjnie. Zwykle przebywa w niej od 5 do 15 nieletnich. Podstawą umieszczenia jest orzeczenie sądu lub interwencja służb socjalnych. Część placówek tego typu ma charakter terapeutyczny, w związku z tym zatrudnia się psychologów i terapeutów, ponieważ wielu kierowanych tu nieletnich cierpi na poważne zaburzenia lub choroby psychiczne. Stąd też postuluje się, by były one jednym z ogniw oddziaływań skierowanych na nieletnich (Hanser 2010, s. 393). Nieletni umieszczeni w tego typu placówkach uczęszczają do lokalnych szkół, biorą udział w realizowanych w społeczności lokalnej aktyw-

nościach, gdyż podstawową funkcją *the group homes* jest reintegracja nieletnich ze społeczeństwem (Hess i in. 2012, s. 345). *The group homes* funkcjonują niemal we wszystkich stanach. Część z nich działa pod auspicjami prywatnych agencji współpracujących z sądem dla nieletnich, a część prowadzona jest przez lokalne departamenty ds. probacji. Niektóre z *the group homes* określa się jako *boarding home*, co można porównać z mieszkaniem chronionymi. Zamieszkuje w nich trzech lub czterech wychowanków w fazie usamodzielniania wraz z dorosłymi pracownikami pełniącymi rolę rodziców, mentorów i przyjaciół (Hess i in. 2012, s. 345).

Obecnie nie ma jednoznacznych dowodów na skuteczność tego typu placówek (Wilson, Lipsey 2010).

Wiele podobieństw do wcześniej omawianej instytucji można dostrzec w działaniach rodzin zastępczych (*foster home*), przy czym są to placówki o zdecydowanie bardziej opiekuńczej niż resocjalizacyjnej funkcji. Kieruje się do nich dzieci między 7 a 12 rokiem życia, które doświadczyły zaniedbań i nadużyć ze strony swoich rodziców i opiekunów oraz te, których choroba lub niepełnosprawność nie pozawalała na samodzielne funkcjonowanie, a ich rodzice nie wypełniają należycie swoich obowiązków. Pieczę nad dziećmi sprawują odpowiednio przeszkolone rodziny, nie zawsze legitymujące się formalnym wykształceniem z obszaru pedagogiki lub pracy socjalnej. Zwykle w placówce przebywa od sześciorga do dwanaściorga dzieci, a jeden z opiekunów z racji tego, że nie pracuje zawodowo, dostępny jest przez całą dobę. Działania prowadzone przez te placówki zmiernają z jednej strony do zwiększenia kontroli nad nieletnim, a z drugiej polegają na wdrażaniu tej grupy do działań prospołecznych na gruncie rodziny i środowiska lokalnego. Rodziny zastępcze realizują swoje zadania poprzez poradnictwo rodzinne, szeroko zakrojone oddziaływania profilaktyczne, terapeutyczne i socjalne, dbają o wszechstronny rozwój swoich podopiecznych⁹. Rodziny zastępcze mogą być przestrzennie zlokalizowane blisko siebie, tworząc większe osiedla (*foster group home*) (Hess i in. 2012, s. 346). W stanach, w których brakuje schronisk dla nieletnich, tego typu placówki mogą również pełnić funkcje zabezpieczające. Wówczas na pierwszy plan wysuwa się funkcja kontrolna i izolacyjna.

Omawiając instytucje prowadzące oddziaływania w środowisku otwartym warto wspomnieć również o innych formach kontrolowania nieletnich w środowisku. Chodzi przede wszystkim o areszt domowy (*home confinement*) oraz monitoring elektroniczny (Moczydłowski 2006). Nieletni przebywający w areszcie domowym zobowiązani są do pozostawania w miejscu zamieszkania poza wyznaczonym przez sąd czasem przeznaczonym na edukację, terapię lub pracę (Hanser 2010, s. 392). Areszt domowy może być potraktowany jako środek zapobiegawczy w czasie procesu lub stanowić karę pośrednią (Barczykowska, Muskała 2012). Nie-

⁹ Szczegółowy opis zasad funkcjonowania rodzin zastępczych zawarty jest na stronie Wydziału ds. Dzieci Stanu Missouri, adres internetowy: <http://www.dss.mo.gov/cd/info/cwmanual/section6/ch3/sec6ch3attachg.htm>

letnich kontroluje się poprzez zobowiązanie do składania meldunków z określoną częstotliwością lub za pomocą systemu GPS, wykorzystywanego w monitoringu elektronicznym. W tym ostatnim wypadku nieletni nosi bransoletkę, która umożliwia jego lokalizację (Hess i in. 2012, s. 347–348).

Stacjonarne ośrodki terapii (*residential treatment center*) to instytucje, w których z jednej strony prowadzi się typową terapię antyuzależnieniową, a z drugiej terapię zaburzeń psychicznych o wysoce strukturalizowanym charakterze. Kieruje się tu nieletnich, których problemów nie udało się rozwiązać w ambulatoryjnych formach terapii i resocjalizacji (*foster care service, day treatment program*), ale którzy nie kwalifikują się jeszcze do stacjonarnego leczenia psychiatrycznego. Wśród głównych przyczyn umieszczenia w tych placówkach wymienia się: poważne zaburzenia emocjonalne, występowanie szerokiej gamy zachowań agresywnych, uzależnienia oraz problemy szkolne, rodzinne (Foltz 2004, s. 1–19). Prowadzone w instytucji działania obejmują różne typy terapii, poradnictwo psychoedukacyjne, trening oraz poradnictwo indywidualne i grupowe. W niektórych placówkach oddziaływaniami obejmowani są również rodzice.

Trendy do zaostrzania polityki kryminalnej wobec nieletnich zaowocowały powstaniem instytucji zamkniętych, które w pewnym zakresie odpowiadają funkcjom pełnionym przez zakłady karne. Należą do nich instytucje organizowane na wzór obozów. Czasami nazywa się je również programami wyzwania (*challenge programs*). Podczas obozów przetrwania (*wilderness camps*), trwających od kilku tygodni do kilku miesięcy, nieletni angażowani są w fizycznie wymagające aktywności (wspinaczka górską, kajakarstwo, survival), realizowane zwykle na łonie przyrody, podczas których uczą się przez doświadczenie. Tego typu programy koncentrują się na pracy nad wyodrębnionymi w badaniach longitudinalnych trzema podstawowymi czynnikami przestępczości nieletnich: zewnętrznym umiejscowieniem kontroli, niskim poczuciem własnej wartości oraz ubogimi kompetencjami społecznymi. Podczas wyjazdów nieletni uczą się kształtowania relacji interpersonalnych, rozwijają odpowiedzialność, wzmacniają swoją samoocenę. Pracując w grupach, budują umiejętności współpracy, zdobywają szereg innych kompetencji, które będą wykorzystywać po zakończeniu programu. Jednym z najbardziej znanych tego typu programów jest *VisionQuest*. Udział w nim jest alternatywą dla klasycznego pozbawienia wolności. Nieletni spędza w programie od 12 do 15 miesięcy, biorąc udział nie tylko w zajęciach outdoorowych, ale także w terapeutycznych. Zwykle udział w programie zaczyna się trzymiesięcznym stażem obozowym, na którym nieletni poznaje zasady i cele programu, a także rozpoczyna pracę nad sobą. Drugi, trwający pięć miesięcy, etap to *adventure program*, podczas którego nieletni wyruszają na rajdy rowerowe, rejs lub wyprawy wysokogórskie. Po powrocie przychodzi czas na trwający tyle samo etap terapii. Program przewiduje również pomoc w powrocie do środowiska lokalnego. Ta jego część nazywana jest *HomeQuest* i zorientowana jest na pomoc nieletnim i ich rodzicom w ułożeniu relacji rodzinnych po opuszczeniu placówki resocjalizacyjnej przez dziecko. Opi-

sane programy swoje apogeum przeżywały w latach 80., ale po serii wypadków, włącznie ze śmiertelnymi, zostały znacznie ograniczone i złagodzone w swej ekstremalności (Hanser 2010, s. 392).

Przeprowadzone przez Wilsona i Lipsey'a analizy efektywności pokazały, że programy tego typu wpływają na obniżenie prawdopodobieństwa ponownego konfliktu z prawem nieletnich, ale ich skuteczność rośnie, gdy pierwszeństwo w oddziaływaniach, zamiast koncentracji na aktywności fizycznej, przyznaje się terapii, poradnictwu, pracy z rodziną, zabezpieczeniu socjalnemu łącznie (Wilson, Lipsey 2000, s. 9). W literaturze podkreśla się jednak wciąż konieczność badań nad tego typu oddziaływaniami (Fuentes, Burns 2002).

Amerykański system instytucji realizujących zadania z obszaru profilaktyki, terapii i resocjalizacji jest stosunkowo rozbudowany, co zapewne znajduje przełożenie na możliwość dobrania odpowiedniej do potrzeb nieletniego placówki. Jak jednak podkreśla się w literaturze, nie jest on wolny od spotykanych na całym świecie patologii, takich jak przepełnienie oraz przemoc (Hess i in. 2012, s. 354).

Podsumowanie

Dziś amerykański system resocjalizacji stoi na rozdrożu. Z jednej strony, widoczne są dążenia do profesjonalizacji i instytucjonalizacji działań, weryfikuje się prowadzone wobec nieletnich interwencje, tworząc zestawienia skutecznych programów resocjalizacyjnych na podstawie zasady *evidence based practice*, eliminując te, które nie spełniają pokładanych w nich nadziei (Barczykowska 2014, s. 454–467). Od wielu lat inwestuje się w system profilaktyki i wsparcia społecznego w społecznościach lokalnych, rozwijając sieć instytucji w społecznościach zagrożonych procesami marginalizacji społecznej. Z drugiej strony, w Stanach Zjednoczonych coraz częściej pojawiają się głosy, również wśród polityków, nawołujące do większej surowości w postępowaniu z nieletnimi, włącznie do karania ich na równi z osobami dorosłymi. Podstawą są tu przede wszystkim statystyki przestępczości nieletnich. Rosnące poczucie zagrożenia, ale i świadomość kosztów, jakie generuje wymiar sprawiedliwości wobec nieletnich, przy jego nieefektywności, powodują, że wahadło w zegarze systemu resocjalizacji nieletnich wyraźnie zmierza w stronę kary, realizowanej podobnie jak w stosunku do osób dorosłych (Hess i in. 2012). Pozostaje mieć nadzieję, że Amerykanie nie zaprzepaszczą ponad stuletniego dorobku wsparcia i resocjalizacji nieletnich. Jak bowiem zauważa Wilson, porzucenie strategii resocjalizacji nieletnich spowoduje, że w przyszłości wielu z młodych ludzi stanie się klientami wymiaru sprawiedliwości wobec dorosłych (Wilson, Lipsey 2000, s. 101).

Abstract: Social rehabilitation of minors in the United States of America

United States of America was one of the first countries which in the turn of late nineteenth and early twentieth century undertaken the labour to build a system of justice and rehabilitation for minors. Till this day, their participation has become a great deal initiated by various circumstances- reforms. Currently, due to the increase in number of juvenile delinquency, high costs and low efficiency, questions about the future of the American system of rehabilitation come up. Next to typical rehabilitation actions, raw ideas of juvenile punishment on an equal footing with adults appear. In light of the foregoing, this article is meant to show the historical and institutional conditions of actions taken against minors, and to be an attempt to answer the question of which direction the American system of rehabilitation of minors is going to.

Key words: juvenile justice system, institution, principle, correction, history.

Bibliografia

- [1] Allen E.H., Latessa J.E., Ponder S.B., Simonsen C.E., 2007, *Correction in America*, Upper Saddle River.
- [2] Barczykowska A., 2012, *Szacowanie i zarządzanie ryzykiem w amerykańskiej praktyce probacyjnej*, [w:] *Profilaktyka i probacja w środowisku lokalnym*, (red.) Urban B., Konopczyński M., Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- [3] Barczykowska A., 2013, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, „Przegląd Więziennictwa Polskiego”, nr 79.
- [4] Barczykowska A., 2014, *Idea evidence based practice w amerykańskiej resocjalizacji i profilaktyce*, [w:] *Psychologia i prawo. Między teorią a praktyką*, (red.) Habzda-Siwiek E., Kabzińska J., GWP, Gdańsk.
- [5] Barczykowska A., Dzierżyńska-Breś S., 2013, *Profilaktyka oparta na wynikach badań naukowych (evidence based practice)*, „Resocjalizacja Polska”, nr 4.
- [6] Barczykowska A., Muskała M., 2012, *Sankcje pośrednie w amerykańskim i angielskim systemie kar – szanse i zagrożenia*, [w:] *Tożsamość grupowa dewiantów a ich reintegracja społeczna*, (red.) Ambroziak W., Kieszkowska A., Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków.
- [7] Bartol C.R., Bartol A.M., 2005, *Criminal Behavior*, New Jersey.
- [8] Bishop D.M., Decker S.H., 2006, *Punishment and Control: Juvenile Justice Reform in the USA*, [w:] *International Handbook of Juvenile Justice*, (red.) Junger-Tas J., Dekker S.H., Dordrecht.
- [9] Butts J.A., Buck J., Coggeshall M., 2002, *The Impact of Teen Court on Young Offenders*, Washington.
- [10] Champion D.J., 2010, *The Juvenile Justice System: Delinquency, Processing, and the Law*, New Jersey.
- [11] Czapska J., Waltoś S., 2007, *O polskim populizmie penalnym, w związku z książką J. Pratta „Penal populism” uwag kilka*, [w:] *Nauki penalne wobec problemów współ-*

- czesnego przestępstwa. *Księga jubileuszowa z okazji 70. rocznicy urodzin Profesora Andrzeja Gaberle*, (red.) Krajewski K., Wolters Kluwer, Warszawa.
- [12] Del Carmen R.V., Trulson C.R., 2006, *Juvenile Justice: The System, Process and Law*, Wardsworth.
- [13] Figueira-McDonough J., 2007, *The Welfare State and Social Work. Pursuing Social Justice*, Thousand Oaks.
- [14] Foltz R., 2004, *The Efficacy of Residential Treatment: An Overview of the Evidence*, „Residential Treatment for Children & Youth”, nr 22(2).
- [15] Fuentes A.I., Burns R., 2002, *Getting Back to Nature: An Examination of Therapeutic Wilderness Programming*, „Journal for Juvenile Justice and Detention Services”, nr 17(1).
- [16] Gaś Z., 1999, *Młodzieżowe programy wsparcia rówieśniczego*, „Śląsk”, Katowice.
- [17] Hanser R.D., 2010, *Community Corrections*, Washington.
- [18] Hess K.H., Hess-Orthmann C., Wright J.P., 2012, *Juvenile Justice*, Independence.
- [19] Loeber R., Farrington D.P., 2012, *From Juvenile Delinquency to Adult Crime. Criminal Careers, Justice Policy and Prevention*, New York.
- [20] Lowman J., Mamas S.A., 2009, *Educational Aftercare & Reintegration Toolkit for Juvenile Justice Professionals. A Toolkit for Juvenile Justice Professionals in Pennsylvania*, Philadelphia.
- [21] Moczydłowski P., 2006, *Przestępca na uwięzi. Elektroniczny monitoring sprawców przestępstw*, „Ius et Lex”, Warszawa.
- [22] Muskała M., 2009, *Juvenile Boot Camps – zmierzch eksperymentu?*, „Pedagogika Społeczna. Oblicza Resocjalizacji”, nr 2(32).
- [23] Muskała M., 2012, *Amerykańskie i angielskie wzory strategii awersyjnych*, „Studia Edukacyjne”, nr 21.
- [24] Pratt J., 2007, *Penal Populism*, London–New York.
- [25] Schmidt D.S., Jenkins R.H., 2009, *A Pivotal Moment: Sustaining the Success and Enhancing the Future of the Juvenile Justice and Delinquency Prevention Act*, Washington.
- [26] Sienkiewicz Z., Kokot R. (red.), 2009, *Populizm penalny i jego przejawy w Polsce*, „Kolonial Limited”, Wrocław.
- [27] Stańdo-Kawecka B., 2007, *Prawo karne nieletnich, od opieki do odpowiedzialności*, Oficyna a Wolters Kluwer business, Warszawa.
- [28] Wilson S.J., Lipsey M.W., 2000, *Wilderness Challenge Programs for Delinquent Youth: a Meta-Analysis of Outcome Evaluations*, „Evaluation and Program Planning”, nr 23.
- [29] Zalewski W., 2010, *Przestępca „niepoprawny” – jako problem polityki kryminalnej*, „Arche”, Gdańsk.

Źródła internetowe

- [30] <http://www.dss.mo.gov/cd/info/cwmanual/section6/ch3/sec6ch3attachg.htm>
- [31] Puzanchera Ch., Adams B., Hockenberry S., 2012, *Juvenile Court Statistics 2009. Report*, Pittsburgh, <http://www.ncjj.org/pdf/jcsreports/jcs2009.pdf> [dostęp: 3.03.2013].
- [32] Sedlak A.J., Bruce C., 2010, *Youth's Characteristics and Backgrounds. Finding From The Survey of Youth in Residential Placement*, „Juvenile Justice Bulletin”, nr 4, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojdp/179065.pdf> [dostęp: 17.11.2013].

- [33] Wilson J.J., Hawkins J.D., Herrenkohl T.I., Farrington D.P., Brewer D., Catalano R.F., Harachi T.W., Cothorn L., 2010, *Predictors of Youth Violence*, „Juvenile Justice Bulletin”, nr 4, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/ojjdp/179065.pdf> [dostęp: 17.11.2013].
- [34] Wilson J.J., 2000, *Luncheon Keynote Address*, [w:] *Fifteenth Annual National Juvenile Correctional Detention Forum. Mental Health Issues In Juvenile Corrections*, Albuquerque, s. 101, <https://www.ncjrs.gov/pdffiles1/Digitization/186026NCJRS.pdf> [dostęp: 5.10.2013].